

Срђан КАТИЋ
Историјски институт
Београд

РУДНИК ПОД ОСМАНСКОМ ВЛАШЋУ У XV И XVI ВЕКУ

Апстракт: Тема рада је рударство на планини Рудник од османског освајања до краја 16. века. Посебна пажња посвећена је рударским и топионичарским радовима, као и власничким и закупничким односима у тим делатностима. Део рада посвећен је варошици Рудник и околним селима, с нагласком на особеностима рударских насеља и њихових житеља.

Key words: Ottoman Empire, Rudnik, mining, metallurgy, silver.

Рудник је био један од најзначајнијих рудника и тргова у српској средњовековној држави. У дубровачким изворима први пут се помиње 1293. године.¹ У првој четвртини XIV века, за превласт над њим борили су се српски краљеви Драгутин и Милутин, а, затим и њихови наследници Владислав II и Стефан Дечански. У династичке сукобе били су увучени и Дубровчани из Рудника, што је Стефану Дечанском послужило као повод да 1324. године позатвара све дубровачке трговце у својој држави и одузме им имовину.²

Због близине нестабилне северне границе, Рудник је био изложен повременим угарским нападима, од којих је онај из 1359. године завршен привременим освајањем.³ И у време распада српске државе, у рату жупана Николе Алтомановића и кнеза Лазара вођеном почетком седамдесетих

¹ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, Београд 1962, II (у даљем тексту: Динић, *За историју*) 4-6

² Динић, *За историју*, II, 4-5; Б. Храбак, „Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина“, *Зборник радова Народног музеја у Чачаку*, XIV (1984) (у даљем тексту: Храбак, *Рудник*) 8-9.

³ Динић, *За историју*, II, 5; Храбак, *Рудник*, 9.

година, Рудник су три пута заузимале противничке војске.⁴ Тек од 1373. године, када је коначно припао кнезу Лазару, за Рудник је почело мирно раздобље, које је трајало све до првог османског освајања Деспотовине 1439. године.⁵

У Руднику је представник краљеве власти био заповедник утврђења – кефалија. На челу локалне самоуправе били су изборни кнез и веће, чије устројство још увек није познато. Значајну улогу у Руднику имали су и закупци царине, најчешће Дубровчани или Которани.⁶

У Руднику су, поред локалног српског становништва, постојале бројне насеобине Саса и Дубровчана, а било је и становника из других приморских градова, па чак и Млечана и Фирентинаца.⁷

У рударске послове на Руднику била је укључена и српска властела, чији је најистакнутији представник био велики челник Радич. Он је, поред посела широм Деспотовине, имао и десетак села у рудничком крају, као и рударске јаме и топионице. Рударска постројења на Руднику поседовали су и манастири и црквени достојанственици.⁸

Главни производ Рудника било је сребро, а у топионичарском процесу узгред су добијане велике количине олова. На појединим рударским локалитетима у руди је било и бакра, што је омогућавало значајну производњу тог метала. Документи о пословању рудника нису сачувани, а бројни дубровачки извори о трговини и транспорту рудничких метала, не пружају могућност ни да се приближно одреди ниво производње.

Једини податак који се донекле може анализирати односи се на годишњи закуп рудничке царине, која је 1423, године износила 600 литара (око 200 кг) сребра.⁹ Закуп је обухватао владареву десетину од руде и

⁴ Динић, *За историју*, II, 4-6; Храбак, *Рудник*, 7-11.

⁵ Динић, *За историју*, II, 9-10.

⁶ Храбак, *Рудник*, 18-20.

⁷ Храбак, *Рудник*, 18.

⁸ Динић, *За историју*, II, 18. О рударској делатности великог челника Радича сведочи његова ктиторска повеља манастиру Кастамониту на Светој Гори издата 1430/31. године. Њом се обавезао да, док је жив, манастиру Кастамонит даје 20 литри сребра за куповину жита и две литре за болницу, а да, после његове смрти, уместо сребра, братство добија приходе од његових седам села и пола делова рударских јама у Руднику и пола топионица (кола), које је имао у свом селу Каменици. Друга половина требала је да припадне његовој задужбини, манастиру Враћевшници (*Исто*; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 172-173). После смрти великог челника Радича, деспот Ђурађ је његов манастир Враћевшницу поклонио митрополиту Венедикту, који је, поред манастирских села, добио и половину његовог власничког удела у јамама и половину топионица (Спремић, *Деспот Ђурађ*, 591).

⁹ Динић, *За историју*, II, 15.

десетину од сребра, тржне таксе и порезе и приход ковнице. С обзиром да се ради о периоду успешне производње у Руднику, може се закључити да је то био рудник средње величине. На то упућује и поређење са босанском Сребрницом, у којој је 1417. године закуп с 2.400 повећан на 3.100 литара сребра, што је четири-пет пута више него у Руднику.¹⁰

У околини Рудника постојала су још два насеља, Сребрница и Селца (Сеоца), која се у изворима помињу од краја XIV века. У Сребрници је био летњиковац српских деспота, па се може претпоставити да је место служило за одмор, док су Селца била рударско насеље са сопственом царином од 50 литара сребра.¹¹

Од дела рудничког сребра, кован је новац у локалној ковници, док је део продаван трговцима. Рудничка ковница радила је од оснивања рудника до пада Деспотовине.

* * *

После смрти деспота Лазара 1458. године османска војска освојила је тврђаву Островица и потом трајно заузела Рудник. Османска управа у Руднику није донела битније промене у свакодневном животу становништва. Улога локалних органа власти и даље је била значајна, а настављена је и примена постојећег рударског законодавства и обичајног права. Присуство османских власти сводило се на малобројни гарнизон у оближњем утврђењу Островица и неколико службеника, који су контролисали рад рудника и прикупљање пореза и тржних такси. Према попису из 1476/7. године Островицу је бранило између 12 и 15 мустахфиза (чувара),¹² а у Руднику још увек није било трајно настањених становника исламске вероисповести.¹³ Они се наводе тек у дефтеру сачињеном четири деценије касније. Међутим, и тада, исламска заједница била је малобројна, а сачињавао је 31 порески обвезник,¹⁴ што је свега 4,5 одсто у односу на укупан број становника Рудника (види графикон 2). Ни удео муслимана у власничкој структури рудника и топионица и трговачком обрту није био

¹⁰ Исто, II, 16.

¹¹ Динић, *За историју*, II, 18-22.

¹² Тачан број мустахфиза не може се поуздано одредити, јер су два од дванаест тимара била колективна, а у попису није наведено да ли су уживаоци њихових прихода обављали службу у целости или на смену (А. Ахмед, *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век*, I-III, Чачак 1984-1985 (у даљем тексту: Аличич, *Пописи*) I, 261-272).

¹³ Аличич, *Пописи*, I, 23-26.

¹⁴ Исто, I, 275.

много већи, јер се они не наводе међу закупцима рудника, као ни међу лицима која су локалне приходе узимала у подзакуп.¹⁵

Османски Рудник налазио се на северозападној страни Великог Штурца на левој обали Јасенице. На том локалитету, познатом по имену Градови, очувани су остаци утврђења с четири куле на угловима.¹⁶ На основу теренских истраживања види се да су рударски радови почињали већ на ободима града, док се на обалама Јасенице одвијала топионичарска делатност, о чему, поред великих количина сачуване троске, сведоче и писани извори.¹⁷

Први пописи Рудника не пружају скоро никакве податке о урбаној структури града, јер се у њима наводи изузетно велики број хришћанских махала; 1516. било их је чак 53, са по десет-петнаест пореских обвезника.¹⁸ Стога је скоро извесно да оне нису имале територијални, већ струковни карактер, и да су биле устројене по рударским дружинама.

У Руднику је постојала велика занатско-трговачка чаршија, а место је имало статус пазара. О великом трговинском промету сведоче значајни приходи од тржне царине и ихтисаба.¹⁹

Становници Рудника су попут житеља већине рударских градова, поред рударства имали још једну, додатну, производну делатност. За Рудничане то је било виноградарство. Они су поседовали, или су узели у закуп, велики број винограда, који су се налазили на више од десет локација у селима и на манастирским имањима у рудничкој регији.²⁰

Рудник, рударско насеље и околна села, чији су становници обављали рударске и помоћне службе, представљали су владарево имунитетно добро – хас. На Руднику султанов хас је обухватао само неколико села, што је неуобичајено мало и у несразмери с величином рудника. Разлог за то је погранични положај Смедеревског санцака, у коме је, због потреба војске, предност имао тимарски систем.

¹⁵ (Maliye defteri – Maliyeden müdevver defteri, *Başbakanlık Arşivi İstanbul* (у даљем тексту: MAD) 656.

¹⁶ V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951, 198.

¹⁷ *Исто*; В. Симић, *Рударска прошлост рудничке планине у Шумадију I-IV*, Рударски гласник 6 (1971) 1; Tapu tahrir defterleri, *Başbakanlık Arşivi İstanbul* (у даљем тексту: TD) 1007, 27; MAD 7534, s 1079.

¹⁸ То се односи и на четири махале назване по поповима, којих је, у то време, у Руднику било седам (Аличић, *Попису*, I, 275-286).

¹⁹ Аличић, *Попису*, I, 288, 367; II, 7.

²⁰ У попису 1516. уписана су бројна села у којима се виногради обрађују „споља“, али се при том не наводи ко их обрађује. То је учињено тек у попису из 1530, у коме се виногради Рудничана помињу у седам села и на четири манастирска имања. Може се претпоставити да је раније број таквих места био већи, јер су године које су претходиле поменутом попису обележиле крупне демографске промене и пад свих привредних активности (*исто*, I, 379-373).

Неколико села налазило се у околини Рудника, а неколико код Мајдана, другог по важности рударског центра на планини Рудник. Низводно од Рудника, на реци Јасеници, налазило се село Јармазовац, данашње село Јарменовци, чији су становници обављали помоћне службе, везане за допремање дрвета и ђумура. У раном периоду османске власти сличан статус имало је и село Горња Јабланица, као и мањи део становника Рудничке Островице.²¹ Рударска насеља Равне и Рудничкиште основали су становници Рудника, у близини новоотворених рударских постројења, а први пут су уписана 1516. и 1521/23. године. Равне је највероватније изграђено на месту данашњег Рудника, а Рудничкиште код села Злокуће у близини Језера, једног од најважнијих рударских локалитета на планини Рудник.²²

Најстарија рударска насеља у рејону Мајдана била су Горња Г(К)расовица и Коларица, која су се налазила код данашњег места Краснојевац у близини Бездана и Мајданске реке.²³ У попису из 1516. године, за оба насеља наводи се и да су рудници сребра и да имају по неколико топионица.²⁴ Теренским истраживањем, на тим локалитетима уочени су остаци рударских насеља и старих рударских и топионичарских радова великих размера.²⁵ Део становника Коларице настанили су село Опашево, а као разлог је наведен недостатак воде у њиховом месту.²⁶ Пошто је Коларица била на Мајданској реци, јасно је да у селу није било довољно пијаће воде, због затрованости околних водотокова. Од средине тридесетих година, међу рударским насељима у том крају наводи се и село Вујосава. О положају тог села сведочи истоимени потес у атару села Мајдан, у близини рејона Чесмице, код кога су уочљиви остаци насеља и бројних рударских радова.²⁷

На основу до сада изложеног, може се закључити да су већ у раном периоду османског рударства на Руднику постојала рударска насеља и

²¹ Аличичић, *Пописи*, I, 25, 26, 287.

²² *Исто*, I, 290, II, 9. Према А. Аличичићу, села Равне и Рудничкиште налазила су се на месту данашњег насеља Рудник. Међутим, у пописима из 1560. и 1572. године, за Рудничкиште се наводи и друго име Злокућани (*исто*, III, 20, 251), што одговара месту Злокуће, у близини Језера.

²³ Село Горња Красовица наводи се у пописима и као Горња Грасовица, Горњи Грасовац и Горњи Грасовци. Село Коларица није убицирано под тим називом. Међутим, у пописима из 1560. и 1572. године наводи се да је други назив Коларице Доњи Грасовци (Аличичић, *Пописи*, III, 20, 252), што, поред других података, упућује на закључак да се ради о суседним селима.

²⁴ Аличичић, *Пописи*, I, 289-290.

²⁵ Simić, *Razvoj*, 196, сл. 56.

²⁶ Аличичић, *Пописи*, I, 290.

²⁷ А. Аличичић је име села прочитао као Војосава, претпостављајући да се ради о селу Војковци у општини Топола (Аличичић, *Пописи*, II, 236).

рударско-топионичарски радови у близини свих најважнијих археометалуршких налазишта, која су лоцирана на западним и југозападним падинама планине, око Језера, Чесмице, Бездана и Мајданске Реке, а на северозападној страни код места „Градови“ и „Миса“.²⁸

Укидањем влашких, и привилегија других полувојних редова, велики број села у Смедеревском санцаку стекао је рајински статус. Део тих села претворен је у тимаре, а део припојен царским хасовима. На тај начин, већ крајем двадесетих година XVI века, повећава се број села на старом рудничком хасу, док је у нахији Сребрница формиран нови хас. Та села, међутим, нису била укључена у рад рудника и нису уживала повластице рударског становништва.²⁹

* * *

Због недостатка годишњих обрачуна,³⁰ до сазнања о производњи у Руднику може се доћи само анализом посредних података, који се налазе у пописним дефтерима, регистрима закупа, постављењима службеника, судским споровима и другим врстама докумената.

У попису Рудника из 1476/7. године није наведен приход од владаревог дела сребра, који представља показатељ рударске производње. Уписан је само приход од таксе наплаћиване у калхани – чистиљи, која је, у то време, износила једну акчу за сваку лодру нерафинисаног сребра. Те године, од таксе је скупљено 280 акчи,³¹ што значи да је у калхани пречишћена количина од 280 лодри нерафинисаног сребра. У Руднику, као и у још неким местима, лодра је тежила 120, а не уобичајених 115 дирхема.³² Та чињеница, као и новија сазнања да је у Османском царству, до краја XVII века, у званичној употреби био тебриски (3,072), а не руми (3,207) дирхем,³³ омогућавају да се израчуна тежина нерафинисаног сребра од 103,2 килограма.

²⁸ V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951, 198.

²⁹ Аличић, *Понису*, I, 367-372, II, 234-240.

³⁰ За руднике Кучајна и Мајданпек, који се такође налазе у Смедеревском санцаку, сачуван је велики број годишњих извештаја, са детаљним подацима о пословању и производњи тих рудника (Bab-i defteri, Vaşmuhasebe kalemî, *Başbakanlık Arşivi İstanbul* (у даљем тексту: D.BŞM) 79, 2-7; D.BŞM 61, 1-88; Ali Emiri Tasnifi, *Başbakanlık Arşivi İstanbul* (у даљем тексту: АЕ) Kanuni Süleyman, 112, 115/1, 2; АЕ, II Selim, 1/1, 1/2, 2/1, 2/2, 3).

³¹ Аличић, *Понису*, I, 26.

³² Тежину рудничке лодре израчунали смо на основу података из пописа 1516. године, а сам поступак објашњен је у тексту који следи.

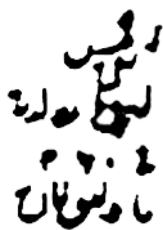
³³ На примену тебриског уместо византијског или руми дирхема указали су X. Сахилиоглу, а потом и Е. Херциг и Г. Агоштон (H. Inalcik, „Introduction to Ottoman Metrology“, *Turcica*, XV

Током процеса ишчишћавања у калхани тежина нерафинисаног сребра се смањивала. Губитак у тежини варирао је за неколико процената, а у просеку је износио око 13 одсто.³⁴ На тај начин, може се проценити годишња производња чистог сребра (*nukre-i halis*) у Руднику на око 90 килограма.

Попис из 1476/7, међутим, рађен је непосредно након великог угарског похода, који се највећим делом одвијао на територији Смедеревског санџака. Стога подаци о производњи нису релевантни за рад рудника и могу послужити само као показатељ погубног дејства ратног окружења на рударство.

У наредним деценијама Рудник више није био мета напада, па су и количине добијеног сребра биле неупоредиво веће. Током 1497/98, за годину и по дана, произведено је 1.220,6 килограма сребра (397.017 дирхема), што је на годишњем нивоу 813,7 килограма.³⁵

О успешном пословању Рудника сведочи и попис из 1516. године, који пружа изузетно важне податке о производњи сребра (слика 1). Превод ставке о државним приходима гласи: петина од сребра, 403 лодре, цена [лодре] 360 [акчи], 145.080 [акчи], (*an' hums-i nukre, 403 ledre, fi 360, 145.080*).³⁶ На основу наведених података

слика 1.

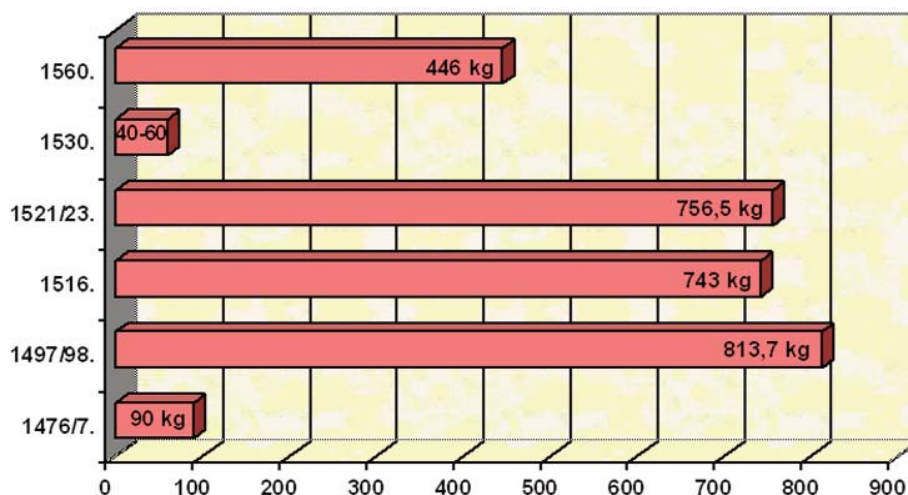
види се да је држави у то време припадала петина сребра, и да је укупна производња износила 2.015 лодри. Захваљујући уписаној вредности лодре од 360 акчи, и познатој цени дирхема од 3 акче, лако се може израчунати да је рудничка лодра тежила 120 дирхема. То значи да је укупна количина произведеног сребра била 743 килограма (241.800 дирхема) сребра. На основу цене лодре, такође, се може закључити да се радило о чистом сребру.

(1983), 318-320; E. Herzig, „A Note on the Ottoman Lidre and Dirhem Around 1500“, *Turcica*, XV (1988), 247-249; G. Agoston, „Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries“, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Tomus XLVII, 1-2 (1994), 15-48, 34).

³⁴ D.BŞM 61, 1-88; N. Beldiceanu, *Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale à Paris*, II, La Haye, 1964, 228.

³⁵ R. Anhegger, *Beitraege zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich*, I Europäische Türkei, Bd. 1, Istanbul 1943, 149.

³⁶ TD 1007, 27. А. Аличић у наведеној приходској ставки није прочитао бројеве написане сијакатским писмом, а текст је превео: „петина шире медри“ (*Пописи*, I, 288).

Графикон 1: *Производња чистог сребра у Руднику од 1476. до 1560.*³⁷

У наредних неколико година у Руднику се одржао приближан ниво производње. Према сумарном попису из 1521/23. године владарев део и даље је износио петину чистог сребра, чија је вредност била 147.755 акчи (*an' hums-i nukre 147.755*).³⁸ На основу наведеног податка може се израчунати да је укупна вредност произведеног сребра била 738.775 акчи, а тежина 756,5 килограма (246.258,3 дирхема). У истом дефтеру уписан је и приход рудничке калхане у износу од 2.433 акче,³⁹ што значи да је у њој прерађено 2.433 лодре (291.960 дирхема), односно 897 килограма нерафинисаног сребра. Уз познату количину нерафинисаног (897 кг) и чистог (756,5 кг) сребра, може се израчунати и проценат губитка приликом ишчишћавања сребра у рудничкој калхани, који је 1521/23. године износио 15,6 одсто.

³⁷ Производња у Руднику обрачунавана је према хицретској – лунарној години од 354 дана (MAD 656, 251-254). То значи да наведене количине сребра треба увећати за 3 одсто да би добили обрачун који одговара хришћанском календару, односно соларној години од 365 дана [прим. аутора].

³⁸ TD 135, 3b. А. Аличић је ставку државног прихода у попису Рудника из 1521/23. године прочитао: „десетина од чистог жељеза 147.755 [акчи]“ (*Пописи*, II, 7).

³⁹ TD 135, 3b. Аличић, *Пописи*, II, 7.

Нерафинисано, а потом и чисто сребро добијано је у два главна топионичарска центра, који су се налазили код Рудника и Мајдана. Према попису Смедеревског санцака из 1516. године,⁴⁰ у самом Руднику било је 15 топионичарских кола – чархова, од којих је 12 било у употреби, а три су била запуштена.⁴¹ У близини Рудника радио је још један чарх у селу Равне. Рудник Мајдан опслуживале су топионице изграђене на Мајданској реци. У селу Горњи Г(К)расовац радила су три од четири чарха, а у селу Коларица три, што је укупно 23 топионичка кола⁴², која су омогућавала рад далеко већег броја топионица.

На основу наведених података може се закључити да је Рудник спадао међу велике руднике сребра у европском делу Османског царства, али не и међу оне највеће, попут Новог брда, Крагова, Сидрекапсе или Сребрнице, у којима је годишња производња сребра била вишеструко већа.

Рудник је био познат и по значајној производњи бакра. Према богатству бакра, у оловно-цинканим рудиштима на планини Рудник, може се закључити да је руда бакра највећим делом вађена из источних ревира, око Бездана.⁴³

О развијеној трговини рудничким бакром сведоче бројни дубровачки извори из друге и почетка треће деценије 16. века. И поред честих царинских забрана, тај вид трговине толико је узео маха да је Марин Ст. Замања (пре 1513) створио трговачко друштво, које се бавило пословима с бакром. Испоруке бакра у Дубровник биле су велике, а у три случаја наводе се количине од 30 миљара⁴⁴, што је нешто мање од 10 тона. О стабилности трговине сведочи и уједначена цена миљара бакра, која је у периоду од 1511. до 1522. године износила 20 до 21 дукат.⁴⁵

Као крајњи корисник у трговини бакром најчешће се помиње дубровачка општина, која га је употребљавала за израду наоружања и друге потребе. Увезене количине, међутим, знатно су превазилазиле општинске потребе и, највећим делом, биле су намењене продаји на италијанском тржишту.⁴⁶ Производња бакра у Руднику очигледно је била

⁴⁰ TD 1007, 27; А. Аличић је реч чарх читао као самоков, назив коришћен за постројења за обраду гвожђа (Аличич, *Пописи*, I, 288-291).

⁴¹ TD 1007, 27.

⁴² TD 1007, 27-29.

⁴³ Simić, *Razvoj*, 35.

⁴⁴ Миљар (*milliare, migliaio*) – мера за тежину, којом је мерен бакар увожен у Дубровник. Дубровачки миљар имао је две мере. За скупље робе примењивана је тзв. „танка мера“ од 327,93 кг, а за јефтиније „дебела мера“ од 358,46 кг (С. Ћирковић, *Мерење*, 144-147).

⁴⁵ Храбак, *Рудник*, 63. И два века раније, 1321. године, забележена је иста цена рудничког бакра од 20,5 дуката (исто, 16).

⁴⁶ Бакар је најчешће купован прерађен, али је било примера да је довожен и сиров. Такав бакар рафинован је хидрауличним пресамом и потом продаван у Италији (Храбак, *Рудник*, 62-63).

велика, јер је, пре наведених испорука, морала подмирити локалне потребе у Смедеревском и суседним крајишким санџацима. Нажалост наведени дубровачки извори не могу послужити чак ни за оквирну процену производње.

* * *

Вероватно најуспешнији период у историји Рудника прекинула је епидемија куге, која је десетковала његово становништво. Када се упореде пописи из 1516. и 1521/23. године, уочљиво је да се за само неколико година број становника Рудника смањио за 18 одсто и да ту појаву није пратио пад производње, као што је то иначе било уобичајено. Велика је вероватноћа да одговор на ову нелогичност представља разлика између реалног времена у коме је писар, почетком двадесетих година XVI века, бележио стање у, већ зараженом, Руднику и последњег годишњег извештаја о пословању рудника, који је могао да буде сачињен месецима пре његовог доласка. Тако, на пример, ако је писар вршио попис у Руднику средином 1522. године, њему је на располагању био десет месеци стар обрачун, који се односио на период до 3. септембра 1521. године.⁴⁷ С обзиром на то да попис 1521/23. године није прецизно датиран његов временски оквир би се могао сматрати периодом у коме је у Руднику почела епидемија куге.

О пропадању рударске производње у Руднику на врло упечатљив начин сведоче подаци о закупима рудника из тог периода. Нажалост, први у низу је закуп из 1522. године, за који не знамо да ли је, и у којој мери, био умањен у односу на претходни. Те године најбољу понуду дао је Тодор син Драгише, становник махале Плавица у Руднику,⁴⁸ који је за 459.150 акчи преузео трогодишњи закуп државних прихода од рударске производње.⁴⁹ Већ следећи купац, такође мештанин, Димитриј син Николе из Јованове махале, добио је закуп понудивши за четвртину мањи износ (344.448).⁵⁰ У наредном периоду, болест је већ толико узела маха, да је Петар син златара, 1528. године, за скоро исти износ (344.540), преузео шестогодишњи

⁴⁷ На основу евиденције закупа у Румелији из двадесетих и тридесетих година XVI века види се да је обрачунска година у Руднику увек почињала првог Шевала, десетог месеца у хиџретском календару (MAD 656, s. 251-254).

⁴⁸ Махала Плавица се не наводи у пописима Рудника из тог периода (Аличић, *Пописи*, I, 275-287, 359-367). Из једног судског спора сазнајемо да је Плавица био назив брда код касабе Рудник, на коме су се налазила рударска постројења (MAD 7534, s 1079). По свему судећи на том брду постојала је и рударска насебина.

⁴⁹ MAD 656, s. 251

⁵⁰ Исто.

закуп.⁵¹ Приходи од рударства, међутим, чинили су мали део те суме, јер је Порта, настојећи да привуче закупце, у поменути закуп уврстила и приходе од пореза и такси из касаве Рудник и околних села, попут копнене царине, монополије, нијабета, овчарине и других.⁵²

Према подацима из пописа 1530. године види се да су предузете и мере за подстрекавање рударске производње. Владарев део сребра смањен је с једне петине на једну десетину, а од посебног значаја требало је да буде одлука о отварању ковнице новца у Руднику, јер је, у то време, у европском делу Османског царства новац кован још само у Истанбулу, Једрену, Скопљу, Серу, Сидрекапси, Новом брду, Кратову и Сребрници.⁵³ Ковнице су остваривале велики приход, запошљавале су високо стручно особље, а њихов рад захтевао је посебан систем безбедности, који је повећавао сигурност у целој рударској регији.

Са обезбеђивањем рудничке ковнице свакако треба довести у везу насељавање велике групе војника у девет запустелих и слабо насељених рудничких села, које је спроведено у то време. Ти војници су, у претходном периоду, пратили транспорте сребра из Железника и Рудишта до ковнице у Новом Брду,⁵⁴ па су вероватно и у Руднику обављали сличне послове, везане за обезбеђивање ковнице и пошиљки новца.

На основу примера из других рудника, може се претпоставити да су, услед ванредних околности, власници рударских и топионичарских постројења у Руднику могли да се, под повољним условима, задужују код државе.⁵⁵ Сва настојања Порте, међутим, била су узалудна, јер је од почетка епидемије до пописа 1530. године у Руднику умрло, или се из њега одселило, више од половине становника (види графикон 2). Део житеља Рудника настанио се у другим рударским центрима. Међу њима је био и извесни Гргур, топионичарски стручњак, који је отишао у рудник Железник код Београда. Тамо је прво обављао службу шафара – надзорника топионица, да би 1527. године постао купац тог рудника.⁵⁶

⁵¹ MAD, 656, s. 252. По Петру названа је једна махала у Руднику. Према попису из 1516. године у њој је, с Петром, било уписано 12 пореских обвезника, а у попису 1530, осам (Аличкић, *Пописи*, II, 278, 362).

⁵² MAD, 656, s. 252

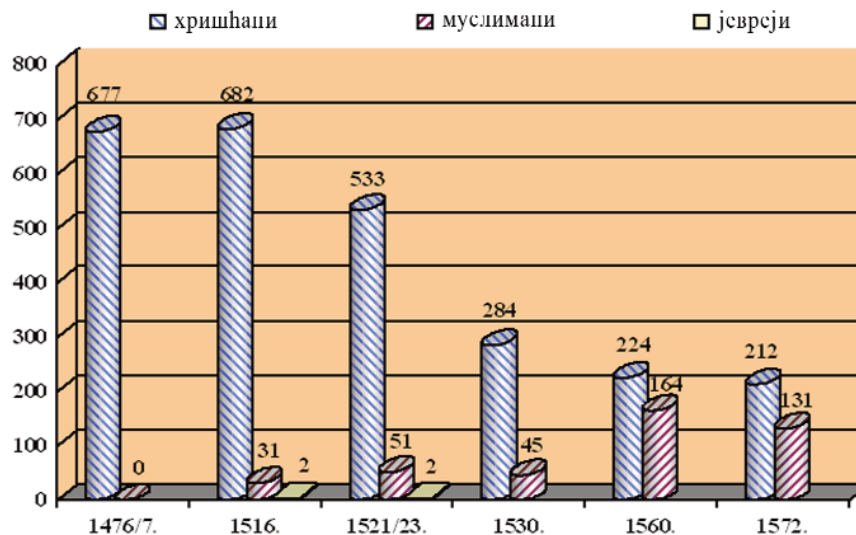
⁵³ S. Srećković, *Ottoman Mints & Coins*, Beograd 2002; Akches (*Volume Three*) Süleyman I Kanunî 926 – 974 AH, Beograd 2003.

⁵⁴ X. Шабановић, *Турски извори за историју Београда, Катастарски пописи Београда и околине 1476-1566*, Београд 1964, 18, нап. 11.

⁵⁵ Тако је, на пример, 1566. године у руднику Кучајна, због тешкоћа с подземним водама и наглог пада производње, предузетницима био на располагању државни капитал од 300.000 акчи. Том приликом највећа позајмица износила је 50.000 акчи (MAD 2775, s. 1835; D.BŞM 61, 15-29).

⁵⁶ MAD, 656, s. 253.

Графикон 2: Верска структура становника Рудника од 1476. до 1572. године⁵⁷

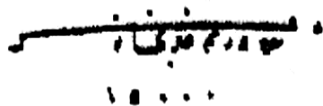

Рудник се прочуо као опасно и нездраво место, које су Дубровчани ставили на листу градова које треба избегавати.⁵⁸ Већ у лето 1522. године, бакар у Дубровник испоручили су поданици Османског царства, а не Дубровчани, као што је то раније било уобичајено. Исто је учињено и 1526. године, с тим што је, до тада устаљена цена миљара бакра од 20 до 21 дуката повећана на 27 дуката.⁵⁹ Разлог повећања цене била је оскудица, изазвана све мањом производњом, која је у наредним годинама довела до потпуног обустављања трговине бакром.

⁵⁷ Графикон је направљен према: Аличић, *Пописи*, I, 23-26, 275-288, II, 7, III, 11-17. Приликом израде графикона урачунати су само мушки порески обвезници. Удовице хришћанке нису уврћене, јер код муслимана није постојала иста пореска категорија. Треба нагласити да су у Руднику живела и лица која нису уписивана у тимарске дефтере, већ у пописе становништва, које је уживало влашке привилегије. Тако је 1476. на челу рудничких „влаха“ био примићур Степан златар, коме је било подређено шест ожењених и један неожењени мушкарац (Аличић, *Пописи*, I, 184). У тимарским дефтерима такође нису евидентирани кадија и још неки државни службеници.

⁵⁸ Храбак, *Рудник*, 64.

⁵⁹ Исто, 63.

слика 2.

У том раздобљу и производња сребра претрпела је огроман пад. Према попису из 1530. године у Руднику је забележен оквирни годишњи приход од сребра и таксе на ковницу од свега 15.000 акчи (слика 2)⁶⁰ што сведочи о производњи од тек неколико десетина килограма сребра.

И у наредних неколико година стање у Руднику било је веома тешко. На надметању за нови закуп, 15. априла 1534. године, није било заинтересованих понуђача, а годишњи приход од рудника и рударских такси износио је 8.000 акчи.⁶¹ Ковница се више не помиње, јер је Порта, због занемарљиве производње, убрзо одустала од ковања новца у Руднику, чиме се може објаснити и непостојање нумизматичких налаза.

* * *

Смртоносна зараза, која је за нешто више од једне деценије, неколико пута опустошила Рудник, престала је да хара у другој половини априла, или у мају 1534. године. То закључујемо на основу података о закупу трогодишњих прихода села новог хаса Рудника у нахији Сребрница. Када је 1531. године епидемија била на врхунцу, закуп није обновљен, а остварен је приход од само 47 акчи.⁶² Међутим, када је после повлачења куге становништво почело масовније да се враћа у своје домове нагло је порасло интересовање за поменути закуп. Већ средином јуна 1534. године емин рудника Хасан преузео је закуп за 37.299 акчи. Закуп је оспорен, па је, три недеље касније, надметање поновљено. Емин Хасан поново је победио, али је морао да понуди знатно већи износ - 50.690 акчи.⁶³

И поред свих недаћа, у закону о рудницима султана Сулејмана I из 1536. године, Рудник је још увек убрајан међу најзначајније руднике у европском делу Османског царства.⁶⁴ Реформе рударског законодавства и

⁶⁰ *An' öşr-i nukre ve resm-i darbhâne 15.000* (TD 978 (85), 106). А. Аличић је наведену приходску странку превео: „десетина од шире и порез на ковницу . . . 15.000“ (Аличић, *Пописи*, I, 367).

⁶¹ MAD, 656, s. 252.

⁶² Претходни купац био је руднички Јеврејин, који је 1528. године за трогодишњи закуп платио 8.935 акчи (MAD, 656, s. 253).

⁶³ MAD, 656, s. 253.

⁶⁴ F. Spaho, *Turski rudarski zakoni*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 1-2 (1913) 32 [166].

организације пословања у рудницима, допринеле су развоју рударства у наредним деценијама, када је отворено десетине нових рудника, међу којима су и Мајданпек, Кучајна и Бах у Смедеревском санцаку.

Реформе, међутим, као да нису имале већег утицаја на рад Рудника. За поправљање потопљених и урушених јама и поткопа било је потребно много новца и времена. Поједина постројења обнављана су дуги низ година, док су нека од њих заувек напуштена. Производња је ипак постепено расла, али је просечан ниво постигнут у другој половини 16. века, од око 400-500 килограма сребра, био знатно нижи од оног из периода пре епидемије. У попису из 1560. године државна десетина од чистог сребра износила је 43.550 акчи, што одговара производњи од 446 килограма (145.167 дирхема) сребра.⁶⁵

У дефтеру из 1572. године наведен је исти износ, па се вероватно радило о количини сребра утврђеној уговором о закупу. Уколико се пак ради о случајности тада се може закључити да је производња била незнатно мања, јер је, у међувремену, цена дирхема сребра повећана за 3 одсто.⁶⁶

Те године, приходима мукате Рудник од 73.325 акчи припојени су приходи царског хаса бившег рудника Железник у износу од 42.063 акче.⁶⁷ Тиме је значајно промењена структура прихода на рудничкој мукати, јер је удео прихода од рударства смањен с 59 одсто на 38 одсто.⁶⁸

У другој половини XVI века, Смедеревски санцак постао је познат по производњи муниције, којом је снабдеван велики део османске војске у европском делу Османског царства. Од олова произведеног у рудницима Рудник и Кучајна прављена је пушчана муниција и кугле за малокалибарске топове – зарбезане, а процес ливења обављан је у самим рудницима и у београдској тврђави.⁶⁹

С обзиром на то да је олово лако топив метал, најважнији део технолошког процеса односио се на израду калупа. Тај посао надзирале

⁶⁵ Аличић, *Пониси*, III, 17, 235.

⁶⁶ TD 517; DBŞM 61, 17, 27.

⁶⁷ *Nazional-Bibliothek Wien*, MXT 158, 17-18 a-b.

⁶⁸ Удео прихода од рударства, вероватно је био мањи за још 1 или 2 одсто, јер је 1572. године приходима царског хаса припојена и ихзарија, такса за позивање и привођење оптужених лица код кадије, и предају осуђеника извршним властима. О томе сазнајемо посредно, на основу жалбе назира Хусејина, која је уследила после неколико година. Он је обавестио Порту да у Руднику нека лица неовлашћено прикупљају поменути таксу и тако наносе штету царским приходима. Порта је 11. XII 1576. године наредила рудничком кадији да убудуће онемогући такве поступке (MAD 7534, s 1326).

⁶⁹ У истом периоду источне провинције Царства снабдеване су оловним куглама прављеним у Вану и Хакарију (*12 Numaralı Mühimme defteri (978 – 979 / 1570 – 1572)*, I-II <Özet – Transkripsiyon ve İndex>, III-IV <TipkiBasım>, Ankara 1996, h 131, h 151, h 671).

су тобцибаше царске тополивнице.⁷⁰ Из докумената се види да су калупи некад прављени у Истанбулу и потом превозени до одредишта, а некад су их тобцијски официри израђивали у самим рудницама и тврђавама. Тако су у Рудник и Кучајну 1566. године допремљени готови калупи, док су у Београду, током шездесетих и седамдесетих година, најчешће прављени.⁷¹ Калупи су имали две уобичајене величине, које су одговарале пушчанам зрнима (тур. финдик, фундук = лешник) од 4 и 5 дирхема.⁷² У калупима коришћеним у Руднику и Кучајни, у једној тури, ливено је по неколико десетина хиљада кугли, а у оним у Београду по 100.000.⁷³

У Београду је средином шездесетих година XVI века од рудничког и кучајнског олова годишње ливено 20 серија по 100.000 кугли (2 милиона), а од почетка 1568. тај број повећан је на 30.⁷⁴ Остварени обим производње од три милиона кугли одржао се у наредном периоду и у документима се наводи и 1574. године.⁷⁵

Средином седамдесетих година Рудник је задесила и глад, као још једна непогода, која је озбиљно угрозила производњу. Глад је погодила становништво на великој територији, а 1575. година је у тој мери била неродна, да су велике оскудице почеле већ у јесен и током зиме. Рудари су, због специфичности посла, имали првенство приликом набавке намирница, али када су испражњени магацини с државним залихама, нашли су се у тежој ситуацији од осталог, углавном руралног становништва. О трагичном стању у рудницама сведоче захтеви који су у пролеће 1576. године упућени Порти из Београдског и Скопског надзорништва царских муката. Београдски назир и кадија-муфетиш (инспектор), у чијој су

⁷⁰ Грешка у обликовању калупа могла је да направи велику штету. Такав случај забележен је у Београду 1574. године, када су тобцибаша Насух и буљукбаша тобција Мехмед направили крив калуп, па су најмање једна партија изливених кугли, а можда и цела планирана количина, били неупотребљиви. Порта је због тога најстроже укорила буљукбашу Мехмеда, наредивши му да, чим у руднику Бах заврши посао око ливења гвоздене топовске ђулади, одмах крене у Београд, да би направио исправан калуп. Он је био задужен да из Рудника допреми потребну количину олова за ливење и да обучи буљукбашу београдских тобција у прављењу калупа, чиме би престала потреба за слањем стручњака из престонице (Mühimme defteri, *Başbakanlık Arşivi İstanbul* (у даљем тексту: MD) 26, s 141 h 366, 367, s 233 h 668; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974 (у даљем тексту: Зиројевић, *Војно уређење*) 227).

⁷¹ MAD 2775, s 116; MD 26, s 141 h 366-367.

⁷² 7 Numaralı Mühimme defteri (975 – 976 / 1567 – 1569), I-III <Özet – Transkripsiyon ve İndex>, IV-VI <Туркibasım>, Ankara 1998-1999 (у даљем тексту: 7 num. MD) h 633.

⁷³ Исто; MAD 2775, s 116.

⁷⁴ 7 num. MD, h 633; MAD 2775, s 116.

⁷⁵ MD 26, s 141 h 367; Зиројевић, *Војно уређење*, 227.

надлежности били рудници Кучајна, Рудник и Сребреница⁷⁶, послали су Порти неколико одвојених захтева за помоћ. Нажалост, располажемо само једним, који се односи на мењаче новца – сарафе. У документу се Порта извештава да су становници рудника веома осиромашили због глади која је владала у земљи, а да се део њих разбежао у потрази за храном. Такође се наводи да је производња опала и због недостатка готовог новца, који није могао да буде обезбеђен позајмицама, пошто у рудницима више није било сарафа. Назир и кадија-муфетиш тврдили су да ће поменути рудници потпуно опустети уколико се за њих не нађу сарафи да „сходно обичајима помажу руднике и развијају трговину“. Према њиховом предлогу сарафе је требало „пописати“ у Смедеревском и Крушевачком санџаку.⁷⁷ До када је трајала глад у Руднику и колико дуго су се осећале њене последице за сада не можемо утврдити.

Од осамдесетих година цена закупа рудничке мукате лагано расте, а њени закупци били су руднички муслимани. Због повољнијих понуда трогодишњи закупци завшавали су се пре рока, на крају прве или друге фискалне године. Тако је 1585. трогодишњи закуп износио 500.000 акчи, 1587. 550.000,⁷⁸ а 1588. склопљен је уговор о шестогодишњем заупу за 1.640.000 акчи, с тим што су приходима рудничке мукате придодати приходи мукате хаса Моровић.⁷⁹ Тај хас је 1578. и 1581. године издат у трогодишњи закуп за по 245.000 акчи,⁸⁰ да би 1584, због нама непознатих проблема, везаних за приходе, био издат заједно са хасом рудника гвожђа Бах за 220.000 акчи.⁸¹

Р. Марфи је на основу шестогодишњег закупа Рудника (1588-1594) од 1.640.000 акчи закључио да је у том руднику годишња производња

⁷⁶ Шездесетих година XVI века, рудник бакра Мајданпек био је у надлежности Београдског незарета, да би током седамдесетих и осамдесетих година, у два наврата, припадао Скопском рударском незарету (D.BŞM 79, 2-7; AE, Kanuni Süleyman, 112, 115/1, 2; AE, II Selim, 1/1, 1/2, 2/1, 2/2, 3; Maden mukâtaasi kalemi, *Başbakanlık Arşivi İstanbul* (у даљем тексту: D.MMK) 22704, s. 9.

⁷⁷ MAD 7534, s 598.

⁷⁸ D.BŞM 94, 7.

⁷⁹ R. Murphey, „Silver Production in Rumelia According to an Official Ottoman Report Circa 1600“, *Südost-Forschungen*, XXXIX (1980) (у даљем тексту: Murphey, *Silver*) 85, 96, 101.

⁸⁰ MAD 686, 71-72

⁸¹ Податак се налази у попису дела рудничких муката у Румелији, који је објавио Р. Марфи (*Silver*, 101) Текст ставке прочитан с факсимила гласи: *Мукате хасова рудника Бах [у] Моровић у санџаку Смедерево од првог Шабана године 992, трогодишњи, 220.000 (Mukataat-i hashha-i maden-i Bah [ve] Morevik der liva-i Semendire, an 'gurre-i Şaban sene 992, selase sinin 220.000)*. Р. Марфи је текст прочитао као мукате хасова и тржне царине рудника Моровић, закључивши да је Моровић рудник у Смедеревском санџаку с годишњом производњом од око 200 килограма сребра! (Murphey, *Silver*, 96).

сребра била 735 килограма. До таквог резултата дошао је на основу претпоставке да износ закупа представља седмину производње сребра у рудницама. Марфи је, при том, само узгред навео да проблем у рачунању могу представљати други извори прихода који су припадали закупу.⁸² Имајући у виду структуру прихода рудничке мукате, којој су 1572. године припојени приходи царског хаса бившег рудника Железник⁸³ и заједнички закуп с хасом Моровић, може се закључити да је у случају Рудника такав приступ апсолутно непримењив.

Поред већ наведених разлога, на знатно мањи обим производње упућују и подаци о броју службеника који су у другој половини осамдесетих година представљали управу мукате Рудник. Из тог периода поседујемо два фрагмента истог регистра у који су уписивана постављења рударских службеника. У првом фрагменту су подаци за Рудник и непотпуни подаци за рудник Жежну,⁸⁴ а у другом за руднике Јањево и Заграђе (Приштина).⁸⁵ За поређење броја запослених и обима производње могу послужити и годишњи извештаји из других рудника сребра.⁸⁶

Из наведених фрагмената јасно се види да су емине, писаре, шафаре и друге службенике постављали закупци рудника, који су им уједно били и јемци. Захтеве купаца рудничке мукате за постављења разматрали су, а потом прослеђивали Порти, назир и кадија-муфетиш (инспектор) Београдског незарета. Након потврдног одговора и слања берата, подаци о уживаоцу службе уписивани су у надлежној дворској финансијској канцеларији, администрацији незарета и сицилу рудничког кадије.⁸⁷ Сви наведени службеници примали су дневнице од новца добијеног за закуп мукате.

У Руднику је, у поменутом периоду, било предвиђено девет служби у управи и то службе: управника – емина, двојице писара рудника и радничких хасова, шесторице пословођа – шафара, од којих су тројица

⁸² Murphey, *Silver*, 75-86.

⁸³ *Nazional-Bibliothek Wien*, МХТ 158, 17-18 а-в. Приходи хаса Железник дугорочно су припојени закупу Рудника и наводе се у његовом саставу и у закупима почетком 17. века (MAD 864, 4).

⁸⁴ D.BŞM 94.

⁸⁵ D.ММК 22704. У том фрагменту налазе се и два листа с неколико именовања, која се односе на рудник Ново Брдо.

⁸⁶ D.BŞM 61, 1-88.

⁸⁷ Пошто се на једном фрагменту налазе подаци о Руднику и Жежни (D.BŞM 94) рудницама који су припадали различитим незаретима са средиштима у Београду и Скопљу, јасно је да је регистар, чији су фрагменти део, настао у дворској канцеларији задуженој за пословање рудника (*Maden mukâtaasi kalemi*). Архивисти су накнадно, листове поменутог фрагмента, погрешно повезали. То је утицало на нетачну пагинацију, због које, приликом цитирања, нећемо наводити бројеве страна тог документа.

били задужени за снабдевање ђумуrom и дрвеном грађом (сувари шафари), двојица за надзор рудника (жолски шафари) и један за рад топионица (шафар чархова). Међутим, било је упошљено само шест људи. Један писар објединио је две писарске службе, а по једна служба сувари и жолског шафара остале су упражњене.⁸⁸ Наведена бројност и структура управе мукате Рудник сведоче да је, у то време, производња у тамошњем руднику тешко могла достићи и половину од 735 килограма, на колико ју је проценио Марфи.

На то указују и други посредни подаци. Од друге половине осамдесетих година, периода у коме почиње велика инфлација у Османском царству, мења се начин исплате закупа. Део закупа мукате, који се односио на хасове и локалне порезе и таксе и даље је исплаћиван у новцу, док је део, добијан од производње рудника, обрачунаван у чистом сребру ради наплате у натури. Таква примена прво је почела у рудницима са значајнијом производњом. Од три рудника чија је производња наведена на поменутиим фрагментима исплата сребра у натури обрачуната је у Заграђу⁸⁹ и Јањеvu,⁹⁰ али не и у Руднику. Поређења ради у управи Заграђа било је упошљено девет службеника, док су у много већем Јањеvu само писари (осам) били бројнији од целокупне управе Рудника.⁹¹

Из података с фрагмента види се да су закупци муката Рудник и Заграђе били шафари чархова. На основу тих, као и бројних других примера, закључујемо да закупци нису били само емини, као што се то иначе сматра, већ да су, напротив, веома често бирали службу шафара чархова, да би имали пун надзор над радом топионица и финалном производњом племенитих метала.⁹²

⁸⁸ D.BŞM 94.

⁸⁹ У руднику Заграђе у два трогодишња закупа из друге половине осамдесетих година приходи од хаса (1.040.000 акчи) и пореза и такси (130.000 акчи) наплаћени су у новцу, а део државног сребра (101.500,5 дирхема – 312 килограма) у натури (D.ММК 22704, 19-23).

⁹⁰ Рудник Јањево се не наводи у документу који је објавио Р. Марфи (*Silver*, 75-101), па се стога сматрало да су већ у другој половини 16. века у том руднику престали радови (S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva*, Priština 1968, 162). Међутим, разлог за изостанак с пописа Јањева, Заграђа и још неколико рудника, је постојање тзв. Мукате рудника Скопља, која је обједињавала неколико рудника, а чији идентитет Марфи није успео да утврди. Та муката доносила је држави убедљиво највећи приход од закупа, који су износили по неколико десетина милиона акчи (Murphey, *Silver*, 79-82, 93). На основу података с фрагмента не само да је јасно да је Јањево припадало поменутој мукати, већ и да је тај рудник остваривао већи приход од свих осталих рудника заједно (D.ММК 22704, 5-18). Опширније у: С. Катић, *Јањево највећи рудник сребра у европском делу Османског царства крајем 16. и почетком 17. века* (у припреми за штампу).

⁹¹ D.ММК 22704, 1-23

⁹² D.BŞM 61, 1-88; D.BŞM 94; D.ММК 22704, 23; MAD, 656, s. 253; A. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975, 229.

Посебно треба истаћи да се, у документу насталом 130 година после пада Деспотовине, наводи Деспотов рудник, као један од рударских локалитета, који припадају Руднику.⁹³ Тај рудник се не помиње у ранијим османским документима, па се може претпоставити да су радови у њему обновљени у периоду који је претходио настанку документа. О положају Деспотовог рудника можемо само нагађати, јер нам одговор на то питање не пружају ни средњовековни извори. Иако се не сме одбацити могућност да се налазио на обронцима Рудника, који су од османског освајања интензивно експлоатисани, већа је вероватноћа да тај локалитет треба тражити на супротној, североисточној страни планине, где су током средњег века постојале рударске и топионичарске активности.

После периода велике епидемије, Рудник више није био доминантно хришћански град. Иако је још неколико деценија хришћанска заједница била бројнија од муслиманске (види графикон 2), њен финансијски утицај знатно је ослабио. Део истакнутих хришћана је страдао, део се одселио, а део примио ислам.⁹⁴ Донекле је промењена и структура хришћанског становништва. Некада утицајна заједница Дубровчана сведена је на неколико чланова с ограниченим капиталом, који више није улаган у рударске, већ у послове транзитне трговине.⁹⁵ С друге стране у Рудник се први пут досељавају Цигани, који су, због бављења ковачким занатом, били присутни у рудницима широм Царства. Према попису из 1560. године у Руднику је живело 26 Цигана, подељених у две групе, за које би се, према именима, могло закључити, да су хришћани, или да их је то била велика већина.⁹⁶

Због наведених промена, хришћани губе примат у надметањима за закуп мукате Рудник. Закупци постају најимућнији чланови исламске заједнице, која финансијски јача, захваљујући преобраћеницима и досељеницима, чија су занимања или пословне намере, у великој мери, биле везане за рударство.

Улога хришћана у раду Рудника, међутим, и даље је била веома значајна. О њиховим кредитним и купопродајним активностима сазнајемо посредно, на основу судских спорова, од којих ћемо навести два најупечатљивија. Први се односи на пријаву Хизира, назира кучајнске ковнице новца. Он је послао свог изасланика на Порту, да би се жалио на попа Милића и Пеју, припаднике рударског слоја (*ehl-i ma'den*) из села Горње

⁹³ D.BŞM 94.

⁹⁴ Према попису из 1530. године, око половина рудничких муслимана били су преобраћеници (Аличић, *Пописи*, I, 359).

⁹⁵ Храбак, *Рудник*, 64-65.

⁹⁶ Аличић, *Пописи*, I, 287, II, 7, III, 17-18.

Г(К)расовице у кадилуку Рудник, који су од њега узели на зајам 12.000 акчи и потом нестали. Пошто је Хизир имао препис из судског сицила с уписаним подацима о поменутој позајмици, с Порте су 13. јуна 1566. године упућене заповести свим кадијама Румелије, да се бегунци пронађу и спор реши судским путем.⁹⁷

Други случај односи се на мевлану Мехмеда, представника улеме високог ранга, који је вероватно био имам у једној од исламских мошеја у Руднику. Он је поседовао 20 делова у лагуму Калуђерица, 12 делова у долапу цеха на бајиру Плавица, делове у неколико јама (*киуи*),⁹⁸ један чарх (топионичко коло) и зграду топионице. Када је кренуо на хаџилук управљање имовином поверио је слуги Јусуфу, али је овај без његовог одобрења наведену имовину продао хришћанину Раји из Трепче и потом побегао с новцем.⁹⁹

Мевлана Мехмед није успео да поврати имовину, јер је за рудничког кадију Рајин купопродајни уговор био пуноважан. Зато се обратио шејхулисламу тражећи шеријатско правно тумачење целог случаја. Тек када је издејствовао фетву поднео је жалбу Порти, тражећи надокнаду штете, али се не зна какав је био њен одговор.¹⁰⁰

Јачањем исламске заједнице мењао се и изглед самог Рудника и начин живота његових становника. Поред царске џамије, која је доминирала местом, и месцида Сарач Алије, до почетка седамдесетих година, подигнута је још једна исламска богомоља.¹⁰¹ Око поменутих верских објеката створене су типичне оријенталне махале, кривудаких сокака и степенасто размештених кућа с унутрашњим двориштима. Источњачком изгледу Рудника допринеле су и нове јавне грађевине, попут суднице, или хамама. Хамам је био једна од већих зиданих зграда, чији најранији помен потиче из средине тридесетих година 16. века. Он је издаван у закуп, као самостална муката, или је био део прихода Рудничке мукате.¹⁰² У последње формираној махали, изграђена је школа, чији је управник био Мустафа челебија. Описмењавање деце и веронаука и раније су вршени при верским објектима, али је изградња мектеба, представљала виши ниво наставе. У трговачко – занатској чаршији, огледалу сваког града,

⁹⁷ MAD 2775, s 1759.

⁹⁸ Рударски објекти и постројења била су подељена на 64 власничка дела. Такав начин поделе вероватно је потицао од величине рудног поља од 64 квадратна хвата (В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939, 23, 52.

⁹⁹ MAD 7534, s 1079.

¹⁰⁰ Исто.

¹⁰¹ Аличкић, *Пописи*, III, 230.

¹⁰² MAD 656, s. 254.

промене су свакако биле најочљивије. Нажалост, немамо увида у њих, јер, за сада, не располажемо изворима о раду тамошњих еснафа.

Из верских разлога, исламска заједница у Руднику имала је посебну кланицу и касапнице. Међутим, осим тог и још понеког примера подвајања, главна карактеристика рударских средина било је заједничко пословање припадника различитих конфесија. Често се дешавало да службеници различитих вера сачињавају управу рудника, да буду сувласници рударских и топионичарских постројења, или чланови истих рударских дружина.¹⁰³

Рударским срединама је, такође, било својствено да се, због могућности брзе зараде, улагањем у рударске послове баве и лица ван струке, као и обратно, да рударски и топионичарски стручњаци и предузетници улажу новац у трговину, некретнине, или куповину државних служби. О томе сведоче раније наведени примери о Хизиру, управнику кучајнске ковнице, који се бавио кредитирањем и мевлани Мехмеду, имаму једне од рудничких џамија, власнику бројних рударских и топионичарских постројења.

Ипак, најилустративнији пример поменутог стања представља случај извесног Хаци Мехмеда из Рудника, рударског стручњака, који је поседовао имовину у локалном руднику. Он је постао диздар оближње тврђаве Островица, а након што је смењен, потражио је срећу у новоосвојеним територијама у Банату. Уложио је новац у оживљавање рудника Модава, који се налази на румунској обали Дунава. С обзиром на то да је обновио производњу у руднику, затражио је службу диздара у утврђењу Модава, с повећаним диздарским тимаром од 8.000 акчи.¹⁰⁴ Његов захтев је прихваћен, али се он није задовољио само новом службом. Хаци Мехмед је 1559. године закупио локални рудник и обавезао се да ће повећати производњу и населити пустаре у околини, које су биле ван дефтера, а заузврат је затражио ново повећање тимара за 2.000 акчи.¹⁰⁵

Успони и падови Рудника, узроковани епидемијама, гладним годинама и све чешћим економским кризама настављени су и током већег дела 17. века. У том периоду, муслиманска заједница била је знатно бројнија од хришћанске, а по производњи Рудник је убрајан у руднике

¹⁰³ D.BŞM 61, 1-88; D.BŞM 79, 2-7; AE, Kanuni Süleyman, 112, 115/1, 2; AE, II Selim, 1/1, 1/2, 2/1, 2/2, 3; MAD 656, 251-258.

¹⁰⁴ Тимар диздара Модаве вредео је 5.500 акчи. Хаци Мехмед је темишварском беглербегу поднео је захтев да се том тимару додају и приходи освојених села на Липовском серхату, у износу од 2.500 акчи (3 *Numaralı Mühimme defteri* (966-968 / 1558 – 1560), I <Özet ve Transkri-psiyon>, II <Тіrkіbasım>, Ankara 1993, h 279).

¹⁰⁵ Темишварски беглербег обавестио је о захтеву Порту, али су, пре доношења одлуке, из османске престонице затражена додатна образложења (*исто*).

средње величине. Током Бечког рата и борби вођених између хабзбуршких и османских војски на територији данашње Србије (1688-1690), Рудник је опустошен, а већина становника обе конфесије страдала је у борбама или се трајно раселила. Тако је престала организована рударска производња у једном од најстаријих и најзначајнијих српских рудника.

Srdan Katić

**RUDNIK UNDER THE OTTOMAN RULE
IN THE 15TH AND 16TH CENTURIES**

Summary

Rudnik was one of the oldest mines and squares in the Serb Medieval state, for the first time mentioned in 1293. It was a silver mine, but also produced considerable quantities of copper and lead. Rudnik was considered as a big silver mine, although not of the size of Novo Brdo and Srebrenica.

The 1458 Ottoman conquest did not bring significant changes in the everyday life of the population. Local authorities still had an important role, and the existing mining codes and common law continued to be implemented. For decades, the presence of Ottoman Turkish authorities was limited to a small garrison in the nearby Ostrovica fort, along with a few clerks, who controlled mining operations and tax collection.

During the Turkish rule, main mining operations on the Rudnik mountain were around the town of Rudnik, near the present-day village of Majdan. By the end of the 15th and in the first decades of the 16th centuries, the production of pure silver amounted to approximately 800 kilograms. For the most part, the silver was delivered to the forge in Novo Brdo, and, beginning in the 1560s, to the newly opened forge in Belgrade. Rudnik was also known for the significant production of copper. The quantities produced were sufficient for the local needs of the Smederevo and neighboring sanjaks, and some of it was also delivered to the Dubrovnik Republic. The main melting activities took place on the shores of the rivers Jasenica and Majdan, where 23 melting circuits operated in the early 16th century.

The most successful period in Rudnik's history was interrupted by the plague epidemics, which hit hard Rudnik and the surrounding mining settlements during 1520s and 1530s. By the time the epidemic was over in 1534, Rudnik was not a predominantly Christian town. Even though for a number of

decades the Christian community was more numerous than the Muslim one, its financial influence was diminished.

However, religious differences did not present an obstacle for the common business of the adherents of different religions. It was not uncommon for the clerks of different religious affiliations to be members of the mine's management, to be co-owners of mining and melting premises, or members of the same mining associations.

Just like in other mining areas, due to a possibility of the fast profit, Rudnik was characteristic for the possibilities it provided for people outside the mining industry, as well as for the mining and melting professionals to invest into trade, real estate, or buying state services.

After the plague, some premises were renewed for a number of years, while others were abandoned. The production still increased gradually, but the average level of production of 400 to 500 kilograms of silver in the second half of the 16th century was considerably lower than the level of production before the epidemics.

The rises and fallings of Rudnik, caused by epidemics and hardship, continued for the most of the 17th century. In that period, the Muslim community was much more numerous than the Christian one, and Rudnik was considered to be a medium-sized mine. During the Vienna War, and the battles between Austrian and Turkish armies on the territory of the present-day Serbia (1688-1690), Rudnik was devastated, and most of its inhabitants were either killed, or emigrated. Thus ceased the organized mining production in one of the oldest and most important Serbian mines.